

KÜLTÜR KUR'ÂN İLİŞKİSİ

Nurettin Turgay^{*}

¹Dicle üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim dalı Öğretim Üyesi

* nurettin.turgay@hotmail.com

Özet: Kur'ân, tüm insanlara dünya ve ahiretin huzur ve saadetinin yolunu göstermektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın bilgileri, insan hayatının bir yönünü değil, bütün yönlerini kuşatıcı ve kaplayıcı bir mahiyet arz etmektedir. İnsan hayatının büyük bir parçasını oluşturan kültürün, Kur'ân'ın bu kuşatıcı ve kapsayıcı mahiyetinin çerçevesi dâhilinde önemli bir yeri vardır. Bu nedenle Kur'ân'ın, kültürü oluşturan çeşitli unsurlarla ilgili pek çok mesajını okumaktayız. Bilim adamları tarafından yüz yetmiş yakın tanımı yapılan kültürün, medeniyetle de yakın ilişkisi bulunmaktadır. İnsanların dilleri, dinleri, sanat anlayışları, tarih bilinçleri, dünya görüşleri, örf ve adetleri, kültürün önemli unsurlarındandır. Kur'ân, kültürün bu unsurlarına geniş yer vermektedir. Özellikle bu konuda, dil ve dinin önemi üzerinde durmak gerekir. Ayrıca Kur'ân, her toplumun kültürlerine ve kültürlerinin unsurlarına makul ölçüler dâhilinde hoşgörü ile davranmayı istemektedir. Bu tebliğimizde, kültürü ve unsurlarını her yönü ile tanıtır ve izah etmeye, açıklamaya çalışacağız. Konumuzu, Kur'ân ayetleri ile ilişkilendireceğiz. Ayetleri açıklarken, onları, buldukları yerdeki bağlantılarından koparmamaya özen gösterdik. İnanan insanlar olarak, Kur'ân'ın bu konuda verdiği mesajlardan ders ve ibret almamız ve davranışlarımızı ona göre düzenlememiz, hem dünya hem de ahiretimiz için büyük faydalar sağlayacaktır. Bu sempozyumu tertip eden, maddi manevi katkıda bulunan herkese teşekkür ediyorum.

Anahtar kelimeler: Kültür, Kur'ân, insan toplum, dil.

The Civilization between Culture and Qur'an

Abstract: Qur'an shows the path to happiness for all people and peace in the world and the hereafter. Therefore, the information of the Qur'an is not only an aspect of human life and embracing all aspects but also coating is of a nature. There are a large part of human life, culture; embracing and inclusive nature of the Qur'an has an important place within the framework. For this reason, we read the message of the Qur'an about the many, the various elements that creating the culture. Made by scientists, the definition of close to one hundred seventy, culture, civilization is a close relationship. People's languages, religions, arts, history consciousness, world views, customs and manners, are important components of culture. The Quran, the elements of culture gives wide coverage. Especially for that matter, should be given to the importance of language and religion. In addition, the Koran, the culture of every society and culture, wants to act with tolerance to the elements within the bounds of reasonableness. In this paper the culture and introduce elements to explain every aspect, to try to explain. We will relate our subject to the verses of the Qur'an. We describing the verses, took care not breaking the their local connections. As people who believe in the Qur'an on this subject receive the messages, lessons, and exemplary behavior and arrangement according to him, will provide great benefits for both the world and hereafter. I thank who arranged this symposium and everyone who contributed material and moral it.

Key Words: Culture, Qur'an, Human, Society, Language.

1. GİRİŞ

Bilim adamlarının ileri sürdüğü görüşlere göre, insanlar, en az iki-üç milyon yıl önce tarihöncesi dönemi yaşamışlar. Bu dönemde yazılan belgeler olmadığı için, o zaman yaşayan insanların kültür ve medeniyetleri hakkında net bir şeyi söyleyemiyoruz. Tarihçiler, o dönemi taş devri, tunç devri ve maden devri olmak üzere üç kısma ayırıyorlar. Tarihöncesi dönem, insanlık tarihinin yüzde yüzüne yakın olan bölümünü oluşturmaktadır. Fakat on-on bir bin yıl öncesinden bu yana olan zaman için, tarih sonrası dönem denmektedir. Bu dönem, az veya çok, yazılı belgelere dayanan dönemdir. Bu döneme, kültürel dönem de denmektedir.¹ Çünkü insanlar, bu dönemde yerleşik tarım kültürünün temelini atıp geliştirmişlerdir. Ondan bu yana insanlar, biyolojik güçleriyle değil, bilimsel kültürleriyle dünyaya egemen olmuş ve varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Kur'ân, tüm insanlara hürriyet, adalet, eşitlik ve kardeşliği vaat etmekte, onlara, dünya ve ahiretin huzur ve saadetinin yolunu göstermektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ın bilgileri, insan hayatının bir yönünü değil, bütün yönlerini kuşatıcı ve kaplayıcı bir mahiyet arz etmektedir. İnsan hayatının büyük bir parçasını oluşturan kültürün, Kur'ân'ın bu kuşatıcı ve kapsayıcı mahiyetinin çerçevesi dâhilinde önemli bir yeri vardır. Bu nedenle Kur'ân'ın, kültürü oluşturan çeşitli unsurlarla ilgili pek çok mesajını okumaktayız.

Bu çalışmamızda, kültürü her yönü ile tanıtip izah etmeye, açıklamaya çalıştık. Gerekli yerlerde, açıklamalarımızı Kur'ân ayetleri ile ilişkilendirdik. Konumuzla ilgili ayetleri açıklarken, onları bağlantılarından koparmamaya özen gösterdik.

2. KÜLTÜRÜN TANIMI

Kültür kelimesi, Latince toprağı işlemek, bir şeyler ekip ürün almak ve üretmek anlamında olan "culture" sözcüğünden gelmektedir. Bu nedenle, tarlasını ekerek mahsul almayı gaye edinen köylünün çabasıyla mukayese edilmek suretiyle, zihni meyvelendirmek için gösterilen gayret de kültür diye adlandırılmıştır.² Fransa'da, Fransız Devrimi öncesinde "culture" kelimesi, insan zekâsının oluşumunu ve gelişmesini belirleyen bir terim olarak kullanılmış ve değişik bir anlam kazanmıştır. Daha sonraları bu kelime, Fransızcadan Almancaya ve di-

¹ Bozkurt Güvenç, *Kültürün ABC'si*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 9.

² Muhammed Aziz Lehhabî, *Millî Kültürler ve Medeniyet*, trc. Bahaeddin Yediyıldız, İstanbul 1980, s. 26; Erdoğan Pazarbaşı, *Kur'ân ve Medeniyet*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 22, 59.

ğer Avrupa dillerine geçip kullanılmaya başlamıştır.³ Türkçeye de Amerika'na ve Fransızcadan geçmiş olup yüksek umumi bilgi anlamında kullanılmaktadır. Kültür, günlük hayatımızda en fazla kullandığımız kelimelerden biridir. Arapçada kültür kelimesi için kullanılan "sekâfetu", aynı hedefe yönelmek, bulmak, düzeltmek için şeklini değiştirmek, fikir canlılığı kazanmak, çabuk ve süratli bir şekilde anlamak, kavramak, idrak etmek ve benzeri anlamlar için kullanılan "sekâfe" fiilinden türemiş bir isimdir; kültür, eğitim ve maharet demektir.⁴ Kur'ân'da, "Sekafe" fiilinin geçtiği bir ayetin meali şöyledir: "Onları (sizinle savaşıyorlar), bulduğunuz yerde öldürün."⁵ Başka üç ayette de aynı kelime aynı anlamda dile getirilmektedir.⁶ Bu ayetlerin dördünde de "sekafe" fiili, tam manası ile idrak etmek ve net bir şekilde görüp yakalamak anlamındadır.⁷ Kur'ân'da iki ayette ise, bu fiilin mechulü kullanılmaktadır.⁸ Buna göre bu fiil, Kur'ân'da toplam altı yerde geçmektedir. Yapılan tanımlardan da anlaşıldığı gibi Arapça kaynaklarda "sekâfe" kelimesi, ağırlıklı olarak tam manası ile anlayıp kavramak demektir.⁹ Kur'ân'ın pek çok yerinde insanlar, idrak etme, anlama, öğrenme, kavrama ve akıl etmeye teşvik edilmektedir. Kur'ân'ın ilk nazil olan ayetinin "Oku!" diye başlaması,¹⁰ onun ilme ne derece önem verdiğini göstermektedir. Bununla beraber, "Kur'ân" kelimesi için yapılan çeşitli tanımların en yaygın ve en makbul olanı, "okumak" demektir.¹¹ Ayrıca Arapçada, batı dillerinde kullanılan "culture" kelimesinin karşılığı olarak "hars" kelimesi de kültür anlamında kullanılmaktadır.¹² "Hars" kelimesi, "harese" fiilinden türemiş bir isimdir. "Harese" fiili, toprağı ekmek için sürmek, ziraat etmek, tohum ekmek, malı toplayıp biriktirmek, ahiret için çalışmak, aile bireyleri için çalışmak, ateşi tutuşturmak, çalışıp yorulmak, çalıştırdıklarını yormak, yayı hazırlamak, araştırmada bulunmak, çok evlenmek ve benzeri anlamlara gelmektedir. Bu fiilden türemiş olan

³ Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1992, s. 262.

⁴ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, "sekafe", *Kitâbu'l-Ayn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz. s. 117; Mecduddin Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, "sekafe", *Besâiru Zevi't-temyiz fî Letîfî'l-Kitâbi'l-Azîz*, Beyrut tsz. II, 347; Mevlüt Sarı, "sekafe", *Arapça - Türkçe Lûgat*, Bahar yayınları, İstanbul tsz. s. 177.

⁵ el-Bakara 2/191.

⁶ Bkz. en-Nisâ 4/91; el-Enfâl 8/57; el-Mümtehine 60/2.

⁷ Ahmed Sa'd el-Hatib, *Mefâtîhu't-Tefsîr*, Dâru't-Tedmuriyye, Suudi Arabistan 2010, I, 414.

⁸ Alu İmrân 3/112; el-Ahzâb 33/61.

⁹ el-Ferâhîdî, "sekafe", *Kitâbu'l-Ayn*, s. 117.

¹⁰ el-Alak 96/1.

¹¹ Bedruddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır 1957, I, 277; Celaluddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1978, I, 68; Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhîlü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1969, I, 11.

¹² Ferit Develioğlu, "hars", *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007, s. 333.

“hars” ismi ise, Ekin, ziraat için hazırlanmış yer, tarla, hem dünya hem ahiret için çalışma, nasip, pay, kazanç, servet, kültür, tohum, çiğnenmiş yol, sevap ve benzeri anlamlar için kullanılmaktadır.¹³ Kur’ân’da, “hars” kelimesinin geçtiği bir ayetin meali şöyledir: “Kadınlarınız, sizin ekinliğinizdir. Ekinliğinize, dilediğiniz biçimde varın.”¹⁴ Bu ayette geçen “hars” kelimesi, ekinlik, tarla, neslin devamı için çocuk tohumunun bırakıldığı yer anlamındadır. Burada, edebi yönden bir benzetme ve kinayeli ifade etme bulunmaktadır.¹⁵ Bu ifadedeki kasıt, evlenme ve normal cinsel temastır. Kur’ân’da, on üç yerde isim ve bir yerde de fiil olarak geçen “hars” kelimesi¹⁶ genelde ekin anlamında kullanılmaktadır. Ancak bir ayette üç defa geçen “hars” kelimesi, iki defa ahiret kazancı ve bir defa da dünya kazancı anlamındadır:

“Kim ahiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kazancını isterse, ona da istediğinden veririz. Fakat onun, ahirette hiçbir payı yoktur.”¹⁷

“Hars” kelimesi, bu ayette çalışma ve kazanç anlamında kullanılmaktadır. Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) de “Ebedi kalacakmışsın gibi dünyanın için ve yarın ölecekmişsin gibi ahiretin için çalış” derken, çalışma anlamı için “harese” fiilini kullanmıştır.¹⁸ İbn Manzûr (ö. 711/1311), “hars” kelimesini izah ederken, Abdullah b. Ömer’in bu sözüne yer vermiş. Ancak o, bu sözü hadis diye anlatmıştır.¹⁹

Batlıların kültür kelimesini ilk olarak ziraat ve derin bilgi gibi anlamlarda kullanmaları ile Kur’ân’da geçen “hars” ve “sekâfe” kelimelerinin anlamları arasında semantik açıdan bir ilgi ve alaka bulunmaktadır. Bu anlamlar, bir yerde örtüşür gibi görünmektedir. Bu durum, insanın aklında bazı şeyleri uyandırmaktadır. Batılı ilim adamlarının, bu anlamları Kur’ân’dan etkilenecek yorumlayıp ileri sürmeleri mümkün olabildiği gibi, Kur’ân’ın dışındaki kutsal kitaplardan anlamış olmaları da mümkündür. Ayrıca bu kavramların, eski dillerin kökeninden de üretilerek geliştirilmiş olmaları da düşünülebi-

¹³ Ebu'l-Fadl Cemaluddin Nuhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, “harese”, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994, II, 134.

¹⁴ el-Bakara 2/223.

¹⁵ Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî, *en-Nuketü ve'l-Uyûn*, Muessesetu'l-Kutubi's-Safiyye, Beyrut 1992, I, 284; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Muessesetu'r-Reyyân, Beyrut 2004, I, 293.

¹⁶ Muhammed Fuad Abdulkaki, “harese”, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz. s. 192.

¹⁷ eş-Şûrâ 42/20.

¹⁸ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, XVI, 13.

¹⁹ İbn Manzûr, “harese”, *Lisânu'l-Arab*, II, 134.

lir. Kültür kelimesinin bu güne kadar pek çok tanımı yapılmıştır. Bazı ilim adamları, onun yüz yetmiş yakın değişik tanımını tespit etmişlerdir.²⁰

3. KÜLTÜRÜN UNSURLARI

Her toplumun kültürünün, kendine göre unsurları vardır. Bu unsur farklılıkları, bazen aynı toplum içerisinde de görülebilmektedir. Kültür unsurları bakımından, toplumdaki benzerlikler kadar farklılıklar da önemlidir. Çünkü bir toplumdaki farklılıklar, o toplumun çok kültürlülüğünü göstermektedir. İnsanların yaşadığı coğrafi bölge, iklim koşulları gibi maddi ve doğal faktörlerin, kültürlerin farklı olmasında etkisi olduğu gibi dil, din, tarih, adet, gelenek ve görenek gibi manevi faktörlerin de etkisi olabilir. Burada, bu unsurlardan dil ve din hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

1 - Dil

a - Dilin Tanımı

Dil, Türkçede ağızdaki tat alma organının adıdır. İnsanlar arasında meydana gelen sözlü iletişim ve konuşma eylemi, bu organ vasıtasıyla gerçekleştiği için, ona da "dil" adı verilmektedir.²¹ Dil, Arapçada "lisan" ve "lügat" kelimeleri ile anlatılmaktadır. "Lisan", "lesene" fiilinden türemiş bir isimdir. "Lisan" kelimesinin çoğulu "elsine", "elsun", "lusn" ve "lisânât"tır.²² "Lügat" ise, "leğa" fiilinden türemiş olan bir isimdir. Onun da çoğulu, "lugan" ve "lügâtun"dır.²³ "Lisan", daha çok tat alma organı olan dil için kullanılmakla beraber, kinaye yoluyla konuşmanın çeşitli anlamlarında da kullanılmaktadır. "Lügat" ise, duyu organı olan dil için kullanılmamakta ve Arap dilinde daha çok bildiğimiz konuşma dili anlamında kullanılmaktadır. "Lisan" kelimesi, Kur'ân'da çeşitli anlamlar için kullanılmaktadır.²⁴ "Lügat" kelimesi ise, Kur'ân'da geçmemektedir. Âlimler, dilin tarifi konusunda çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır. Bazı âlimlerin bu konudaki görüşleri şöyledir:

Büyük Arap dircisi ve belagatçisi Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 255/868)

²⁰ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, İstanbul 1986, s. 9.

²¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 50.

²² İbn Manzur, "lesene", *Lisânü'l-Arab*, XIII, 385 vd.

²³ İbn Manzur, "leğa", *Lisânü'l-Arab*, XI, 251 vd.

²⁴ Bkz. İbrahim 14/4; en-Nûr 24/24; er-Rûm 30/22; el-Ahkâf 46/12; el-Feth 48/11. "Lisân" kelimesinin bu ayetlerde hangi anlamlarda kullanıldığına dair bilgi için bkz. Düccane Cündioğlu, *Anlamların Buharlanması ve Kur'ân*, Tıbyan Yayınları, İstanbul 1995, s. 60 vd.

dili, "Bir toplumun konuştuğu, belirli kuralları olan ve ifadeler ya da cümleler şeklinde birleşen lafızlar" diye tanımlamıştır.²⁵ İbn Cinnî (ö392/1001) dil için, "Her milletin, maksat ve gayelerini arz etmek için kullandıkları seslerdir," demiştir.²⁶ İbn Hâcib (ö. 646/1248) ve İsnevi (ö. 772/1370)'ye göre ise dil, belli mevzular için kullanılan lafızlardan ibarettir.²⁷ İbn Cinnî gibi İbn Hazm (ö. 455/1063), el-Kiyâ el-Harrasî (ö. 504/1110) ve batılı dilbilimcilerinden Bloomfield ile Martinet de dilin ses ve sözcüklerden oluştuğunu söylemişlerdir.²⁸ Muharrem Ergin de, dil konusunda şunları söylemiştir:

"Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessesedir. Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıttır. İnsanlar, duygularını, düşüncelerini, fikirlerini birbirlerine nakletmek, meramlarını birbirlerine anlatmak için, dil denilen vasıtaya başvururlar."²⁹

Duygu, düşünce ve dileklerimizi anlatmaya yarayan ses işaretlerinin hepsine birden dil dememiz mümkündür.³⁰ Konu ile ilgili kitaplarda, dilin tanımı hakkında daha pek çok tanımlar yapılmaktadır. Dil hakkında yapılan bütün tanımlar, birbirlerine yakın görüş, düşünce ve anlamlar ifade etmektedir. Dil, insanlığın başlangıcından bu yana, insanların sözlü iletişim ve anlaşma aracıdır. Zamanla dil, semantik yönden anlam genişliğini kazanmış ve bilhassa edebiyat, belagat, fesahat ve benzeri bilim alanlarında çeşitli anlamlarda kullanılır bir hale gelmiş bulunmaktadır. Örneğin dil, tıp dili, sanat dili, keskin dil, yumuşak dil ve benzeri alanlar için kullanılmaktadır.

b - Dilin Menşei

²⁵ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1969, I, 348.

²⁶ Ebu'l-Fadl Osman İbn Cinni, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Mısır 1952, I, 33.

²⁷ Celâluddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-Müzhir fî Ulûmi'l-Luğa ve Envâihâ*, şerh ve ta'lik: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim ve diğerleri, Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrut 1987, I, 7; İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XV, 251 vd.

²⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I, 34; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Mahmud Hamid Osman, Kahire 1998, I, 35; Leonard Bloomfield, *Introduction to The Science of Language*, Londra 1935, s. 29; Andre Martinet, *İşlevsel Genel Dilbilim*, trc. Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul 1998, s. 28; Şahin Güven, *Çokanlamlılık Sorunu*, Denge Yayınları, İstanbul 2005, s. 30.

²⁹ Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1962, s. 3.

³⁰ Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, İstanbul 1966, s. 1.

Diller, insanlar arasında bir bağ ve anlaşma mecburiyetinden doğmuştur. Ancak dillerin doğuşu hususunda âlimlerin farklı görüş ve yorumları vardır. Her konuda olduğu gibi, bu konuda da bazı insanlar merak sahibi olmaktadır. Zaten bilim dallarının çoğu, bu tür meraklar nedeniyle yapılan araştırmaların sonunda ortaya çıkmaktadır.³¹ Dillerin doğuşu konusu da her zaman için insanların zihinlerini kurcalamaktadır. Âlimlerin bu hususta ileri sürdüğü çeşitli görüşler vardır. Bu konuda geniş kapsamlı düşünen alimlerin kanaatlerine göre Allah, dilleri vahiy ve ilham yolu ile Âdem (a.s.)'a öğretmiştir. Buna göre dillerin doğuşunda insanoğlunun hiç bir etkisi yoktur. Meşhur İbn Faris (ö. 395/1004) de bu görüşü savunanlardandır. Bu görüşü savunanlar, delil olarak şu ayeti ileri sürmektedirler:

“Allah, bütün isimleri Âdem'e öğretti.” □ Eş'ârî (ö. 324/936), Cübbâî (ö. 321/933) ve Ka'бі (ö. 319/931) gibi Arap dil bilginlerinin ileri gelenleri de bu ayete dayanarak dilin tevkifi olduğunu yani Allah tarafından insanoğluna öğretildiğini söylemişlerdir.³² Bu kişiler, aynı zamanda Kelâm ilminin de ileri gelen âlimlerindendirler. Sahabe arasında büyük bir müfessir olarak bilinen Abdullah ibn Abbas (ö. 68/687)'a göre de Yüce Allah, Âdem (a.s.)'a kap kaçığa kadar her şeyin ismini öğretmiştir.³³

Dilin, insanların uzlaşma ve uyuşmaları neticesinde oluştuğunu savunan kişilere göre, insanlar şu şeye şu ismi, bu şeye de bu ismi verelim diye anlaşmışlar ve kendi kendilerine zamanla her şeye bu şekilde isim vermişlerdir. Böylece her şeyin kendine göre bir ismi ortaya çıkmıştır. Bu görüşü savunanlar da şu ayeti delil olarak göstermektedirler:

*“Biz, her peygamberi yalnız kendi kavminin dili ile gönderdik ki, onlara (emredildikleri şeyleri) açıklasın.”*³⁴ Bu görüşü savunanlar, bu ayete dayanarak, dil denilen olgunun peygamberlerden daha önce var olduğunu söylemektedirler. Dillerin, ses taklidi neticesinde ortaya çıktığına dair görüşü savunanlara göre ise diller, gürlemek, bağırarak, çağırarak, çatırdamak gibi sesleri taklit etmenin neticesinde meydana gelmiştir. İbn Cinni (ö. 392/1001), bu görüşü savunan âlimlerdendir. İslâm bilginlerinden Ebû İshâk el-İsferâyini (ö. 418/1027)'nin görüşüne göre, dil eğitiminin başlangıcı, Allah'a aittir. Yani, dil konusunun O'nun tarafından

³¹ Walter Porzig, *Dil Denen Mucize*, trc. Vural Ülkü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 7.

³² Muhammed Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990, II, 191.

³³ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, Beyrut 1998, I, 194; es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsiri bi'l-Ma'sûr*, Beyrut tsz. I, 49.

³⁴ İbrahim 14/4.

öğretilmiş olması gerekir. Ancak bu konudaki teferruat, zamanla insanlar arasında gelişmiştir. Ebû İshâk, bu görüşü ile uzlaşmacı bir görüşü benimsemiş olmaktadır.³⁵ Fahrüddin er-Razi (ö. 606/1209), özetle lafızların manalara delaleti hususunda, birbirlerinden farklı dört görüşün var olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre bu mezheplerin ve mensuplarının durumu şöyledir:

1 - Dil, kendiliğinden teşekkül etmiştir. Abbas b. Süleyman (ö. 833/1430), bu mezhebi savunanlardandır.

2 - Dil, Allah'ın vaz'ı ile meydana gelmiştir. Ebu'l Hasan el-Eş'âri (ö. 324/935) ve İbnu'l-Fârûkî (ö. 406/1015) bu mezhebin mensuplarındırlar.

3 - Dil, insanların vaz'ı ile meydana gelmiştir. Ebu Haşim el-Cübbâi (ö. 321/933) bu görüştedir.

4 - Dil vaz'ının yani ortaya çıkışının başlangıcı, Allah'a aittir; tamamlanması ise, insanlar tarafından geliştirilmiştir. Dilin vaz'ı konusunda en çok muteber görülen mezhep, bu mezheptir.

İbn Cinni (ö. 392/1001), dillerin menşei konusunda tereddüt içinde kararsız kalmıştır. Önceleri, dillerin ses taklidinden geliştiğini savunmuş daha sonra ise, bazı şer'î naslara dayanarak dillerin tevkifi olabileceğini kabul etmiştir. Yani zamanla farklı görüşleri benimseme gibi bir tenakuz içerisine düşmüştür. İmam Ğazalî'ye (ö. 505/1111) göre, "Allah, Âdem'e isimlerin tümünü öğretti"³⁶ ayeti, dillerin tevkifi olduğuna dair bir delildir. Fakat bu husustaki kanaati kesin değildir. Ona göre, dillerin, Adem (a.s.)'dan önceki insanlar tarafından ıslah suretiyle meydana getirilmiş olması muhtemeldir.³⁷ Buna göre İmam Ğazali, Adem (a.s.)'dan önce de insan türü varlıkların olabileceği görüşünü taşımaktadır.

Dilin vaz'ı (dillerin doğuşu) konusunda, İslam âlemindeki âlimlerin çeşitli görüşleri olduğu gibi, Müslüman olmayan âlimlerin de çeşitli görüşleri vardır. Burada, onların görüşlerinden de kısaca bahsetmek istiyoruz. Locke (1632-1794), konuşma kabiliyetinin, Allah'ın bir vergisi olduğunu ifade etmiştir. Condillac (1715-1780) da, Âdem ile Havva'nın doğuştan konuşabilme, birbirlerine meramlarını anlatabilme kabiliyetine sahip olduklarını iddia etmiştir. Ona göre dil konusu fitridir, yani insanın yapısında yaratılıştan var olan bir şeydir. Adam Smith (1723-1790)'e göre insanlar, ilk önce çeşitli işaret ve hareketlerle

³⁵ es-Süyûti, *el-Müzhir*, I, 9.

³⁶ el-Bakara 2/31

³⁷ İbn Cinni, *el-Hasâis*, I, 40 vd; es-Süyûti, *el-Muzhir*, I, 16 vd.

anlaşıyorlardı. Daha sonra aralarında çeşitli seslerle anlaştılar ve bu gelişmenin neticesinde diller meydana geldi. De Bonald (1754-1840) ise, dilin vaz'ının ilahi olduğunu çeşitli delillerle ispat etmeye çalışan bir ilim adamıdır. Yakın çağların ilim adamlarından olan Vilhelm Von Humboldt (1767-1835) de bu konunun karışık olduğunu kabul etmekle beraber, dil teşekkülünün ilk önce taklidi, sonra bazı özel işaretlerle ve daha sonraki merhalelerde de kâmil bir şekilde gelişip oluştuğunu savunmuştur. Jacob Grimm (1785-1863) ise, dilin menşeinin ilahi olduğunu savunanlara karşı çıkmış ve dilin merhale merhale geliştiğini, menşeinin ilahi değil insani olduğunu anlatmıştır.³⁸

Hıristiyanlığa göre Âdem (a.s.), her şeye isim koymuştur. Hıristiyanlar, Kitab-i Mukaddes'in verdiği haberleri bu görüşe delil olarak göstermişlerdir. Kitab-ı Mukaddeste, bu konuda şu bilgiler verilmektedir:

"Ve Rab Allah her kır hayvanını ve göklerin her kuşunu topraktan yaptı ve onlara ne ad koyacağını görmek için hepsini Âdem'e getirdi ve Âdem her birinin adını ne koydu ise, canlı mahlûkun adı o oldu ve Âdem bütün sığırlara ve göklerin kuşlarına ve her kır hayvanına ad koydu."³⁹

Kültürün önemli bir unsuru olan dil, sadece insanlara mahsus olan bir şey değildir. Bilindiği gibi hayvanların da kendilerine göre dilleri vardır. Kur'ân'ın çeşitli ayetlerinde, tüm varlıkların, Allah'ı kendi dilleri ile hür, özgür ve bağımsız bir şekilde anıp zikrettikleri anlatılmaktadır. Bu ayetlerden birinin meali şöyledir:

"Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar, Allah'ı tespih eder. Her şey, O'nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız."⁴⁰ Her varlığın Allah'ı tespih etmesi, haliyle kendi dilleri ile meydana gelmektedir. Dolayısıyla tüm varlıklarda olduğu gibi, insanların da kendi iradelerini hür ve bağımsız bir şekilde kendi dilleri ile ifade etmeleri, Allah'ın kendilerine tanıdığı tabii haklarıdır. Bu konu ile ilgili olan başka bazı ayetlerde ise, tekrar tekrar mealen şöyle buyrulmaktadır: "Göklerdeki ve yerdeki her şey, Allah'ı tespih etmektedir."⁴¹ Kur'ân'ın başka bir yerinde, aynı konu hakkında şu bilgilere yer verilmektedir: "Göklerdeki ve yerdeki her şey, mülkün sahibi, mukaddes, mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi olan Allah'ı tespih eder."⁴²

³⁸ Necip Üçok, *Genel Dilbilimi*, Ankara 1947, s. 37 vd.

³⁹ *Kitab-i Mukaddes*, Tekvinu'l-Mahlûkat, 19, 20.

⁴⁰ el-İsrâ 17/44.

⁴¹ el-Hadid 57/1; el-Haşr 59/1; es-Saff 61/1.

⁴² el-Cumua 62/1.

Bu ayetlerin tümünde, aynı konuya işaret edilmektedir. Ancak bu ayetlerin ilkinde, yedi göğün ve yerin de, içlerinde bulunan varlıklarla beraber Allah'ı zikrettikleri, muzari (geniş zaman) fiili ile anlatılmaktadır. Mealini verdiğimiz ikinci ayet ise, üç yerde mazi (geçmiş zaman) fiili ile anlatılmaktadır. Üçüncü ayette de, konu bir az daha açıklanarak tekrar muzari (geniş zaman) fiili ile anlatılmaktadır. Bu durum, olayın tüm zamanlar için olan geçerliliğini yansıtmaktadır. Ayrıca bu son ayette, Allah'ın mutlak güç, kuvvet ve hikmet sahibi olduğu, gerçek egemenliğin kendisine ait olduğu vurgulanmaktadır. Burada, insanlar dâhil olmak üzere tüm varlıklara tanınan bu tabii hakkın, en büyük egemenliğe sahip olan Allah tarafından verildiği, buna muhalif hareket etmenin, Allah'a muhalefet olduğu açık bir şekilde anlatılmaktadır. Dillerin farklılığı, Allah'ın varlığının delilidir. İnsanları tek bir dil kültürü altında toplamaya çalışmak, Allah'ın kanununa muhalefet etmektir. Meşhur müfessir ez-Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin dediği gibi, bu farklılıklar, bilismeyi, tanışmayı, ilmi gelişmeyi meydana getirmektedir. Şayet insanların renkleri ve dilleri tek bir çeşit/tür olsaydı, cehalet ve karmaşa ortaya çıkar ve pek çok yararlı iş yapılamaz hale gelirdi.⁴³

İslâm'a göre devlet, idaresi altındaki vatandaşlarının öğrenim ve tedavi ihtiyaçlarını, onlardan herhangi bir karşılık talep etmeden yerine getirmek mecburiyetindedir. Çünkü İslâm dini, kadının nafakasını kocaya ve çocukların nafakalarını babaya yüklemiştir. Bunlar, görevlerini zamanında yerine getirmedikleri takdirde, hâkim, nafakayı temin etme hususunda onları zorlar. Ancak eğitim ve tedavi konusunda, onlara herhangi bir yükümlülük getirmemiştir. Çünkü eğitim ve tedavi konularındaki yükümlülük, devlete aittir. İslâm tarihi boyunca Müslümanlar arasında, İslâm'ın idarede gündemde olduğu dönemlerde, vatandaşın eğitim-öğretim ve tedavi konusunda herhangi bir ücret alınmamıştır. İslâm hukukuna göre bu görevler, devletin görevleri arasında kabul edilmiştir.⁴⁴ Buna göre devlet, egemenliği altında bulunan tüm vatandaşlarının din, dil ve kültürleri içerisine giren tüm alanlarda eğitim ve öğretimlerini sağlamak mecburiyetindedir. Buna muhalefet etmek, bunu engellemek veya bunu sağlamamak, İslâm'a muhalefet etmektir.

2 - Din

Din, dil gibi kültürün önemli unsurlarından biridir. İnsanlığın başlangıcından

⁴³ Ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 473; Zülfikar Durmuş, *Kur'an'ın Türkçe Tercüme*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s. 73.

⁴⁴ Hayreddin Karaman, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s. 126.

bu yana insanla beraber var olan, içerdiği inanç ve ibadet ilkeleriyle dinin, daima kültürler üzerinde büyük etkisi olmuştur. Din, farklı kültürler için en belirleyici faktörlerden biridir. Din, bireyin sosyal hayattaki rolünün ne olduğu sorusuna cevap ararken başvurduğu en önemli referans kaynaklarından birini teşkil eder. Bu nedenle yalnızca biyolojik bir varlık olmayan insanların oluşturduğu hiçbir kültür, dinin etkisinden uzak kalmamıştır. Din, insanın diğer insanlar, varlıklar ve Allah ile olan münasebetlerini düzenler. Din, bilhassa eski devirlerde yüzyıllarca kültürün önemli bir unsuru olarak ön planda bulunmuş ve kültürün öteki unsurlarını gölgede bırakmıştır. İnsanların sosyal hayattaki faaliyetlerini anlayabilmek için, inançlarının özelliklerini ve şahsiyetlerinde oynadığı rolü öğrenmek gerekir. Çünkü inancın, insan psikolojisi ve dolayısıyla sosyal yaşayışı üzerinde önemli etkisi vardır. İnancın, sosyal yaşayış ve kültür üzerinde etkisi olduğu gibi, toplumun kültürünün de o toplumu oluşturan fertlerin inançları üzerinde etkisi olmaktadır.⁴⁵

Kelime olarak "din", boyun eğmek, din edinmek, bir şeye sahip ve malik olmak, hükmetmek, birinin karşısında borçlu ve zelil olmak gibi farklı anlamlara gelen "deyene" fiilinden türemiş bir isimdir.⁴⁶ Batı dillerinde "din" kelimesinin karşılığı olarak kullanılan "religion" kelimesi de bir şeyi vazife edinmek, bir görevi yerine getirmek, bir şeyi tekrar tekrar okumak ve insanı, inandığı tanrıya bağlayan manevi bağ gibi anlamlar için kullanılmaktadır. Bütün toplumların kendi kültürlerine göre din anlayışlarının "inanç, ibadet, kulluk, yol, adet" ve benzeri anlamlarda birleştikleri kanaatindeyiz.

"Din" kelimesi, Kur'ân'da doksan iki defa geçmektedir.⁴⁷ Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamberliğinin Mekke döneminin ilk yıllarında nazil olan ayetlerde⁴⁸ "din" kelimesi, "din günü" şeklinde geçmektedir. O da ceza ve mükâfat günü anlamındadır. Mekke döneminin ikinci yarısında nazil olan bir ayette⁴⁹ geçen "din" kelimesi ise, "dinen kayyimen" şeklindedir ve dosdoğru din anlamındadır. Bu kelimenin öncesinde "sırat-ı müstakim" (dosdoğru yol) ve sonrasında ise, İbrahim (a.s.)'ın "hanif dini" kavramları yer almaktadır. Her dinin mensupları, kendi inançlarını insanlar için bir kurtuluş

⁴⁵ David Krech-Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, trc. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 266.

⁴⁶ İbn Faris, "deyene", *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, II, 319; el-Cevherî, "deyene", *es-Sihâh*, VI, 2201.

⁴⁷ Abdalbaki, "deyene", *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 268.

⁴⁸ el-Fatiha 1/4; ez-Zariyât 51/6.

⁴⁹ el-En'âm 6/161.

yolu, mutlu ve huzurlu bir hayat tarzı olarak görmektedirler.⁵⁰ Ancak çeşitlilik, her zaman için kurumsallaşmış eğitimin bir özelliği olagelmıştır.⁵¹

Şiir, müzik ve benzeri sanat eserleri ile tarih, örf ve adetler de kültürün önemli unsurlarından sayılmaktadırlar. Kur'ân'ın çeşitli ayetlerinde, tüm insanlara adaletle muamelede bulunma emredilmektedir. Buna göre, kültürümüzün tüm unsurlarına tanıdığımız hak ve hürriyeti, tüm insanlar için istemeli ve kabul etmeliyiz. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.), "Sizden biri, kendi şahsı için istediğini kardeşi için istemedikçe, iman etmiş olamaz"⁵² anlamındaki hadiste, bu konuya işarette bulunmuştur. Bu anlamda başka bir hadiste de şöyle söylemiştir: "Kendi nefsin için arzu ettiğin şeyleri, insanlar için istemedikçe, Müslüman olamazsın!"⁵³

4. SONUÇ

Son asırlarda, kültür kelimesi ön plana çıkmış ve sürekli gündemde olmuştur. Batılılar, kültür kelimesini ilk olarak ziraat ve derin bilgi gibi anlamlarda kullanmışlardır. Onların bu tanım ile Kur'ân'da geçen "hars" ve "sekâfe" kelimelerinin anlamları arasında semantik açıdan bir ilgi ve alaka bulunmaktadır. Bu anlamlar, bir yerde örtüşür gibi görünmektedir. Onların, kültür ile ilgili yaptıkları bu tanımları, Kur'ân'dan etkilenerek yorumlayıp ileri sürmeleri akla gelmektedir. Bununla beraber bunu, Kur'ân'ın dışındaki kutsal kitaplardan da algılamış olmaları da düşünülebilir. Ayrıca bu kavramların, eski dillerin kökeninden de üretilerek geliştirilmiş olmaları da mümkündür. Kültür kelimesinin bu güne kadar pek çok tanımı yapılmıştır. Bazı ilim adamları, onun yüz yetmişe yakın değişik tanımını tespit etmişlerdir. Dil, din, tarih, örf, adet, gelenek ve görenek gibi manevi olaylar, kültürü oluşturan önemli unsurlardır. İnsan olarak, kendi kültürümüzün unsurları için düşündüğümüz ve kabul ettiğimiz her türlü hak ve müsamahayı, tüm insanların kültürü için de kabul edip tanımamız gerekir.

5. KAYNAKLAR

⁵⁰ John Hick, "Teolojide Kopernik Devrimi", *Çok Kültürlülük Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, editör: Recep Kaymakcan, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2006, s. 119 vd.

⁵¹ Geir Skeie, "Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlamı", *Çok Kültürlülük Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, editör: Recep Kaymakcan, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2006, s. 135.

⁵² Müslim, İman, 71, 72; Buhari, İman, 7; Tirmizi, Kıyame, 59; Nesai, İman, 19,33; İbn Mace, Mukaddime, 9; Darımi, Rikak, 29; İbn Hanbel, III, 176, 177.

⁵³ Tirmizi, Zühhd, 2; İbn Mace, Zühhd, 24; İbn Hanbel, II, 310; III, 473; IV, 70, 77.

- ABDULBAKÎ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- BLOOMFIELD, Leonard, *Introduction to The Science of Language*, Londra 1935.
- BRAUDEL, Fernand, *Tarih Üzerine Yazılar*, trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1992.
- BUHARÎ, Muhammed b. ismil (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Beyrut 1990.
- CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/868), *Kitâbu'l-Hayevân*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1969.
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammad (ö. 393/1002), *es-Sihâh*, Mısır 1956.
- CÜNDİOĞLU, Dücan, *Anlamın Buharlanması ve Kur'ân*, Tıbyan Yayınları, İstanbul 1995.
- DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahim (ö. 255/869), *es-Sünen*, İstanbul 1992.
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2007.
- DURMUŞ, Zülfikar, *Kur'ân'ın Türkçe Tercümeleleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1962.
- FERÂHÎDÎ, Halil b. Ahmed (ö. 175/791), “sekafe”, *Kitâbu'l-Ayn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- FÎRÛÂBÂDÎ, Mecduddin Muhammed b. Yakub, “sakafe”, *Besâiru Zevi't-temyîz fi Letîfi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Beyrut tsz.
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, İstanbul 1966.
- GÜVEN, Şahin, *Çokanlamlılık Sorunu*, Denge Yayınları, İstanbul 2005.
- GÜVENÇ, Bozkurt, *Kültürün ABC'si*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- HATİB, Ahmed Sa' d, *Mefâtihu't-Tefsîr*, Dâru't-Tedmuriyye, Suudi Arabistan 2010.
- HİCK, John, “Teolojide Kopernik Devrimi”, *Çok Kültürlülük Eğitimi, Kültür ve Din Eğitimi*, editör: Recep Kaymakcan, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2006.
- İBN CİNNÎ, Ebu'l-Fadl Osman (ö. 393/1002), *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut 1952.
- İBN FÂRİS, Ahmed b. Zekeriya (ö. 395/1004), “deyene”, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. Abdus-selam Harun, Kahire 1368.
- İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *Müsned*, Beyrut tsz.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, thk. Mahmud Hamid Osman, Kahire 1998.
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezid (ö. 273/886), *Sünen*, kahire tsz.
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Nuhammed b. Mukerrem (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- KARAMAN, Hayreddin, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981.
- KİTAB-I MUKADDES, Tekvinu'l-Mahlukat.
- KRECH, David-Richard S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, trc. Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

- KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed (671/1272), *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- LEHHABÎ, Muhammed Aziz, *Milli Kùltürler ve Medeniyet*, trc. Bahaeddin Yediyıldız, İstanbul 1980.
- MARTİNİT, Andre, *İşlevsel Genel Dilbilim*, trc. Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul 1998.
- MÂVERDÎ, Ali b. Muhammed b. Habib (ö. 450/1058), *en-Nuketü ve'l-Uyûn*, Muessesetu'l-Kutubi's-Safiyye, Beyrut 1992.
- MERİÇ, Cemil, *Kùltürden İrfana*, İstanbul 1986.
- MÜSLİM, b. el-Haccâc (ö. 261/874), *Sahih-u Müslim*, Kahire tsz.
- NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb (ö. 303/925), *Sünen*, Halep 1986.
- PAZARBAŞI, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996.
- PORZİG, Walter, *Dil Denen Mucize*, trc. Vural Ülkü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- RÂZÎ, Muhammed Fahrüddin (ö. 604/1209), *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990.
- SARI, Mevlüt, "sekafe", Arapça - Türkçe Lûgat, Bahar yayınları, İstanbul tsz.
- SKEİE, Geir, "Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlamı", *Çok Kùltürlülük Eğitimi, Kùltür ve Din Eğitimi*, editör: Recep Kaymakcan, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2006.
- SÜYÛTÎ, Abdurrahman Celâluddîn (ö. 911/1505), *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'an*, Şirketü Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1978.
- *el-Müzhir fi Ulûmi'l-Luğa ve Envâihâ*, şerh ve ta'lik: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim ve diğerleri, Menşürâtü'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrut 1987.
- *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsiri bi'l-Ma'sûr*, Beyrut tsz.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1255/1839), *Fethu'l-Kadîr*, Muessesetu'r-Reyyân, Beyrut 2004.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), *Sünen*, İstanbul 1992.
- ÜÇÖK, Necip, *Genel Dilbilimi*, Ankara 1947.
- ZAMAŞŞERÎ, Ömer b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Carullah (ö. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiku't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, thk. Muhammed mursi Amr, Daru'l-Mushaf, Mısır 1977.
- ZERKANÎ, Muhammed Abdulazim, *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'-Fikr, Beyrut 1996.
- ZERKEŞÎ, Bedruddin (ö. 794/1391), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır 1957.